

НАВОИЙ КУТУБХОНАСИ

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

РИСОЛА

ТОШКЕНТ — «ШАРҚ» — 1991

ББК 83.3Ўз.—1
Б81

Таҳририят ҳайъати
БУРИВОЙ АҲМЕДОВ, АЛИБЕК РУСТАМ, АСРОР
САМАД, МАҲҚАМ МАҲМУД, ОМОНУЛЛО МАДАЕВ,
УРФОН ОТАЖОН

Шарқ уйғониш даврининг етук вакилларида бири, Алишер Навоийнинг буюк замондоши, нозиктаъб шоир ва йирик давлат арбоби, теурийлар авлодига мансуб султон Ҳусайн Бойқаронинг «Рисола» асари «Муножот» руҳида ёзилган; унда шоҳ ва шоир бу олам саодати ва чексиз неъматларига еткизгани, Жомий ва Навоий каби алломалар билан замондош ва ҳамнафас қилгани учун худои-таолога шукроналар айтади.

Нашрга тайёрловчилар:
Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан

Муҳаррир: Асрор Самад

Бойқаро, Ҳусайн.
Б 81 Рисола.— Т.: Шарқ, 1991.—24 б.

Байқаро, Хусайн. Трактат (о великих современниках).

ББК 83.3Ўз—1

© «Шарқ» Нашриёти, 1991 й.

© «Нур» ижодий бирлашмаси, 1991

ISBN—5—86484—005—X

Муҳаррирдан

Ҳусайн Бойқаро Навоийга бағишлаб бир рисола ёзган ҳамда, унинг иккита қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, бири турк олими Кўпрулузоданинг шахсий кутубхонасида, иккинчиси Туркиянинг Омасё шаҳридаги Боязид кутубхонасида Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»и билан бирга жилдланган ҳолдадир. Биринчи саҳифасида Навоийнинг тўрт девони ҳақида гаплар борлиги учун мазкур кутубхонанинг қўлёзмалари жаридасида бу қўлёзма «Девон-и Мир Алишер Навои» деб номланган. Бироқ турк олими Ҳикмат Эртайлон бу қўлёзмада Навоийнинг «Ҳайрату-л-аброр»и билан Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга бағишланган 7 варақлик рисоласи борлигини аниқлаб, аввал унинг фотонусхасини ва сўнгра туркча насхини нашр эттирди. Мазкур фотонусха асосида Афғонистон олими Муҳаммад Йаъқуб Воҳидий Журжоний Рисолани 1968-йилда Кобулда нашр этди.

Озар олими Ҳамид Арасли ҳам мазкур асарнинг матнини «Ўзбек тили ва адабиёти»

мажалласининг 1966 йил 3-сонида чоп эттирди. Қўлингиздаги матнни ҳозирлашда зикр этилган «Рисола-йи Ҳусайн Бойқаро» қўлёзмасининг фотонусхаси асосий манбаъ қилиб олинди. Шу билан бирга мазкур нашрларнинг ҳаммаси ҳисобга олинган. Бу матнни нашрга Алибек Рустам ва Қаримбек Ҳасан тайёрладилар.

СУБҲОНАҲУ ВА ТАЪОЛО¹

Ҳамд-у сано² ул подшоҳлар подшоҳиға-ким³, ҳар подшоҳким, андин азимроқ мумкин бўлмағай⁶, анинг саропарда-йи⁵ азамат-у жалоли теграсида камина⁴ гадо-дурур:

Худо-е-ки, ҳар шоҳ-и анжумсипоҳ⁷,
Анинг дарғаҳида эрур хокроҳ.

«Жаллат азаматуҳу ва жалолуҳу ва ʔаммат макруматуҳу ва наволуҳу»⁸. Ва дурд-и⁹ беинтиҳо ул рисолат¹⁰ тахтгоҳининг маснаднишиниға-ким¹¹, ҳар тахтгир-е-ки, маҳча-йи ливоси¹² қуёшдин ўткай, анинг¹³ сойа-йи аламида шафоʔатхоҳ-и¹⁴ бенаво-дурур

Расул-е-ким, расул-дур¹⁵ барча хайли
Эрур кавн-у макон анинг туфайли¹⁶

«Салла-л-лоҳу ʔалайҳи ва ʔала олиҳи ва хулафоиҳи ва асҳобиҳи»¹⁷. Бу рақамнинг рақами-йу бу таҳрирнинг муҳаррири

Сурган бу варақ юзига хома
Бир ғамзада-йи сиёҳнома.

«Ал-муҳтож ила раҳмату-л-лоҳи-л-малики-л-ғафур¹⁸, фақир-и ҳақир Султон Хусайн ибни Мансур, сатара-л-лоҳу ʔуйубаҳу ва ғафара зунубаҳ»¹⁹, мундақ баён қилур-ким, чун тенгри таборака ва таъоло коинотни адамдин вужудға келтурди ва махлуқотнинг йўқин бор қилди, бари офаринишдин²⁰ мақсуд инсон эрди-ким», «ва лақад каррамно баний Одама ва юамалноҳум фи-л-барри ва-л-баҳр»²¹ андин хабар берур. Бу вужуд-и улким баний одамни жамиъ-и махлуқотқа мукаррам қилди-ким, мундин ортуқ мартаба бўла олмас-у мундин бийик рутбани²² ақл бовар қилмас²³, валекин бу неъмат шукрин адо қилганға ваъда қилди-ким, иноятни тоза-ву²⁴ неъматни беандоза қилгай-ким, «лаин шакартум лаазийданнакум»²⁵. Бу маъноға мухбир-дурур²⁶.

Агарчи анинг неъматларининг шукри адосида кишининг ҳар сар-и мўйи бир тил-у алардин ҳар тил ҳардам минг саноға қойил бўлса²⁷, андоқким сазовор-дурур, шукр-и неъмат бажой келтурмак мумкин эрмас, валекин ҳар киши ўз хўрд-и ҳолиға²⁸ шукр-и неъмат адо қилмай ҳам бўлмас.

Назм:

Анинг шукрин айтурда бўлма малул²⁹,
Ўзи билсун, ар қилса рад ё қабул,
Неким тенгри амр этти, маъмур-сен³⁰
Адосида ажз ўлса, маъзур-сен.
Вале улча мумкин-дурур саъй қил-
Ки, хўй айлагай тенгри шукриға тил.

Аммо, агарчи халойиққа шукр вожиб³турур, валекин чун ойат-и қарима «халқу-л-инсон мин тафовутин»³¹ собит-турур³², мундин

маълум бўлур-ким, ҳадайо — ву ниъам³³ тағи мутафовит бўлғай.

Шеър:

Ҳақ нури била агарчи равшан-дур жамъ,
Хуршед била валеқ тенг бўлмади шамъ.

Пас қачонким инсоннинг хилқати мароти-
бида³⁴ тафовут зоҳир ва ҳақ таъолонинг неъ-
мат-у эҳсонида дағи ҳар кишига ўз мақдури-
га³⁵ кўра инъом қилган жиҳатдин тафовут
ароға кирди, албатта керак-ким, шукр адоси-
да тағи тафовут бўлғай.

Шеър:

Гадоға шукр иши бўлғай гадóча
Валекин подшоға подшóча

Пас³⁶ йақийн³⁷ бўлди-ким, подшоҳлар-ким,
аларни ҳақ таъоло олам мулкида тожбахш-у
тахтнишийн қилди, балки «зиллу-л-лоҳи фи-л-
арзийн»³⁸ этти, ҳукмлари олам элига равон-у
дахр³⁹ эли қуллуқларида нотавон.

Байт:

Қошларида халқ иши афкандалиқ⁴⁰,
Амрларига эл этиб бандалиқ.

Муқаррар-турур-ким, бу жамоатқа шукр-и
неъмат адоси афзунроқ-у⁴¹ шукргузорлиқ тили
узунроқ керак бўлғай. Ва бу салотин⁴² аро-
сидаги тағи баъзидин баъзиға тафовут бор.
Нединким ҳайй-и қадир у подшоҳ-и беназир-
нинг инойати барчаға йаксон⁴³ бўлмади-йу
тенгдаст⁴⁴ бермади. Ул жамоатдин-ким аларға
шукр-и неъмат боридин кўпрақ вожиб-турур,

хайолга андоқ келур-ким, бири бу фақир-и нотавон-у бу шикаста-йи бесомон⁴⁵-турур-ки, агар йуз минг йил умр топиб, йуз минг тил била шукргузорлиқ қилсам⁴⁶, анинг инъомининг йуз мингидин бирига адо-йи шукр қила олмағай-мен. Неча тағи бу навъ бўлса, хотир тилар-ким⁴⁷, ул карам-у иноят ва ул алтоф-и⁴⁸ бениҳоятнинг кўпидин ози байонга келгай, балки мингидин бири қалам тили била варақ йузига битилгай. Ул жумладин бири бу-ким, агарчи баъзи салотинга бу шикаста бандасидин кўпрак мамлакат-у жоҳ ва хазойин-у сипоҳ берди, валекин аларнинг кўнглига бу жиҳаттин ғурур йўл топти-йу шукргузорлиқ ишида футур йузланди. Бу фақирга ҳиммате насиб қилди-ким, йуз аларга берганча шавкат-у мулк кўнглумни мағрур қила олмас-у ʔубудиййатим асбобиға⁴⁹ қусур солмас. Агар алардин баъзининг эътимоди⁵⁰ анинг⁵¹ лутф-у карамиға бўлди ва агар алардин баъзини даноат-и насаб⁵² жиҳатидин матъун қилди⁵³, аммо бу заифнинг етти отаву балки етмиш отағача обо-бу аждодимни салтанат-у балки вилоятқа⁵⁴ мушарраф-у мақрун этти⁵⁵. Агар баъзидин салтанат уббаҳати-йу⁵⁶ ғуруридин фақр-у фано аҳлиға⁵⁷ истиғно-ву сарбаландлик⁵⁸ еткурди, бу нотавондин ул рафиъу-ш-шаън⁵⁹ гуруҳга хоксорлиқ билан нийозмандлик⁶⁰ еткурди⁶¹.

Байт:

Гар олам элига шоҳ қилди

Фақр аҳлиға хок-и роҳ қилди.

Ва баъзи ҳам бўлғай-ким, аларни ҳийла-йи зуҳд-у тоат⁶² била ораста⁶³ ва зевар-и

илм-у балогат⁶⁴ билан пийроста⁶⁵ қилиб-турур. Валек бу шикастанинг хотирига бу тарийқни мустаҳсан-у дилпазир⁶⁶ ва ул азизларни мақбул-у беназир кўргузди ва алар руҳига мендин фотиҳа била истимдод-у⁶⁷ ул руҳонийатлардин менинг ишимга кўн футуҳ-и кушод⁶⁸ еткурди. Ва баъзининг замонида ихтийорлиқ⁶⁹ авлод-и барифъат-у⁷⁰ эътиборлиқ аркон-и давлаттин фуқаро-ву масокинга⁷¹ ва руьойо-йи машаққатойинга⁷² зулм-и беҳад-у таъаддий-и беадад бўлди. Бу уфтоданинг⁷³ асрида фуқаро-ву масокин бу ғамлардин шод ва руьойо-йи номурод бу қайдлардин⁷⁴ озод бўлди. Ва баъзининг замонида судур-и⁷⁵ зулмпеша ва нуввоб-и⁷⁶ хорижандеша⁷⁷ авқофни⁷⁸ буздилар ва анинг ҳосили била мажлиси айш-у тараб йасаб, наво-и фисқу-фужур туздилар. Бу мискин авқофга мутаъаййин қилганлар⁷⁹ бари харобларни маъмур⁸⁰ ва истихқоқ аҳли⁸¹ шодмон-у масрур қилдилар. Ва алар замонида авқоф бузулган жиҳатдин талаб мағмум-у⁸² мударрис маҳрум бўлса ҳоло⁸³ шукр-ким, до-руссалтанада⁸⁴ тахминан йуз ҳавза-йи⁸⁵ дарс бўлғай-ким фазойил-и динийа ва улум-и йақинийа уқар⁸⁶ ва Рум ақсосидин⁸⁷ Чин сарҳаддиға дегинча жамиъ-и ислом билодидин⁸⁸ қобил толиблар бу овоза-ву музокара-йи беандозани эшитиб, ғурбат машаққатин ихтийор қилиб, бу тахтгоҳға йузланурлар. Тағи тенгри иноятидин авқоф ҳосили барчанинг харж муқобаласиға етар-у рўзгорлари фарогат била ўтар. Ва бу мазкур бўлган мударрисға яқин хонақоҳ бўлғай-ким, ҳар қайсида эҳтийож аҳли бағойат ва истихқоқ хайли бениҳойат хурсанд-у баҳраманд бўлурлар. Ва

агар ул замонларда қароқчи хавфидин тў-
жир-и муҳожир ва қуттоъу-т-тарийқ⁸⁹ бийми-
дин⁹⁰ сойир⁹¹ гурабо-ву мусофир⁹² маскандин
бир мақсадга⁹³ ва ватандин бир маъбадга⁹⁴ ет-
макта кўп суъубат-у⁹⁵ беҳад уқубат кўрарлар
эрди, бу замонда сийосат ёрсари ул махзул⁹⁶
қавмнинг вужуди хас-у хошокин мамолик⁹⁷
даштидин итуруб-турур; балки дўзах оташи-
кадасига⁹⁸ еткуруб-турур. Ва мусофирга ҳар
манзилда бир работ-и⁹⁹ чархниход¹⁰⁰, балки
амнийъа учун бир қалъа-йи сипехрбунёд¹⁰¹.
Совуқларда раҳнавардларга¹⁰² андин войа¹⁰³
ва исигда жаҳонгардларга¹⁰⁴ андин сойа.
Сойа-ву паноҳдин бошқа тағи ҳар дилхоҳ
анда ҳосил-у тилаган нима осонлиқ била во-
сил. Ва ҳар қайсида аҳл-и фасод дафъи ва
ва қуттоъу-т-тарийқ манъи учун сипоҳийдин
фавже¹⁰⁵ мутаъаййн¹⁰⁶ ва йасағлиқдин¹⁰⁷ гу-
руҳе мутамаккин¹⁰⁸. Ва агар баъзининг вақ-
тида масожид эшиклари мадрус-у¹⁰⁹ жамоат
аҳли жамоат-и аввон¹¹⁰ илгида маҳбус эрди,
бу фақир замонида муҳосиблар¹¹¹ фикри ма-
сожид¹¹² ҳисобиға етишмас. Ва бовужуд-и бу
жамоат аҳли анда сиғишмас¹¹³, ҳар қайсиға¹¹⁴
анча равнақ-у ихтиром-ки, Каъба-йи муазза-
мада Масжид-и Ҳаром. Ва агар баъзи айём-
да шаръ аҳкоми-йу¹¹⁵ ислом аҳл-и бидъат¹¹⁶
хайлиға зердаст эркан¹¹⁷ бўлса, бу айёмда
шарийат-и Набавий-у¹¹⁸ аҳком-и Мустофа-
вий¹¹⁹ бозуси¹²⁰ андоқ қавий¹²¹-турур-ким,
ихтисоб аҳли¹²² учунки фалакта Зухра-йи му-
ғаннийъани¹²³ дарра урғайлар-у барбат-у чан-
гини ерга уруб синдурғайлар. Йана ишлар
ҳам кўп-дур-ким, тафсили сўзга мужиб-и тат-
вил¹²⁴ ва таҳрири боис-и қол-у қийл¹²⁵ бўлур.
Бу навъ умурдин¹²⁶ бошқа-ву бу тавр ҳолот-

Дин айру тағи ҳақ субҳонаҳу ва таъоло бу наҳиф¹²⁷ бандасининг салтанати замонида бир неча кишига жилва-йи зуҳур¹²⁸ бериб-турур ва бу фақир мажлисида алардин ташриф-и ҳузур арзоний тутуб-тур¹²⁹-ким, аларнинг вужудидин бу замон жамиъ-и азманаға¹³⁰ рожиҳ¹³¹-турур. Ва бу даврон барча даврлардин мумтоз-ки, булар тағи мужиб-и кўп адо-йи шукр турур-ки, андин нотиқа¹³² тили лол-у қалам тили шикастамақол¹³³-дурур. Ва ул жумланинг аълам-у¹³⁴ афзали¹³⁵, фазойил¹³⁶ дарйосининг дурр-и поки ва валойат¹³⁷ афлокининг¹³⁸ хуршед-и тобноки¹³⁹, назм жавоҳирининг соҳибинтизоми ҳазрат-и шайху-л-ислом Мавлоно Абдурахмон Жомий, «салламаҳу-л-лоҳу ва абқо»¹⁴⁰, турур-ким, то фалак-и қадамийниҳод¹⁴¹ савобит-у¹⁴² саййордин йўз минг кўз била олам аҳлиға нозир-дурур, кўзига андоқ нодирхайол келмашиш ва то меҳр-и жаҳоннамо¹⁴³, балки хуршед-и сипеҳрпаймо¹⁴⁴ жаҳон давриға сойир-дурур¹⁴⁵, партави¹⁴⁶ ҳаргиз анинг-дек адиму-л-мисол¹⁴⁷ устига тушмашиш, жавоҳир-и назмидин жаҳон садафи тўла дурр-и самин¹⁴⁸ ва лаолий-и¹⁴⁹ насридин афлок атласиға зеб-у тазйин, тасо-нифи¹⁵⁰ жамиъ-и улумда беҳадд-у ҳар таснифда хазойин-и маъоний беадад. Шеър:

Чу мезон-и табъи бўлуб ганжсанж¹⁵¹,
Анга бир тарозу келиб Панж ганж¹⁵²—
Ки, ҳайрон қолиб назм қилған чоғи
Анга йўқ-ки Хусрав¹⁵³, Низомий тағи,

Лутфомиз ғазаллари шўрангиз-у шўрангиз¹⁵⁴ байтлари лутфомиз-ким, кўп йиллар ҳақ субҳонаҳу ва таъоло аларнинг сойа-йи

Иршодин¹⁵⁵ бардавом-бу давлат айёмига анинг-тек соҳибдавлатни мустадом¹⁵⁶ тутсун. Ва йана ҳам назм аҳлидин хушгўйлуқ авжининг Суҳайли¹⁵⁷ бўлур-дек кишилар бор-ким¹⁵⁸, латофат-и назм-и достони-йу матонат-и¹⁵⁹ байонида олам эли аларнинг туфайли бўлур-дек мавжуд-турур-ким, бурун алар-дек фалак жилва берган эмас ва ҳаво тағи ҳеч ерда кимса алар-тек нишон бермас¹⁶⁰. Ва Ҳирот, «сонаҳо-л-лоҳу ʻани-л-офот»¹⁶¹, навоҳийсида¹⁶² улча хотирға келур ва улча содиқу-л-қавл-у¹⁶³ соҳибвуқуф¹⁶⁴ эл арзға еткурурлар, шойад мингга йақин киши-ким, аларнинг иши маъоний дурларин назм силкига тортмоқ бўлғай ва диққат гавҳарлариға вази либоси зеб-у зийнатин бермак бўлғай-ким, ҳеч даврда булар-дек элнинг мингидин ўни-йу ҳеч замонда йузидин бири йўқ эркандурур. Бу исми мазкур бўлганлар-у авсофи¹⁶⁵ мастур бўлганлар¹⁶⁶ форсий назм анжуманида базм тузган-у форсийгўйлуқ баҳриға¹⁶⁷ ошнолиқ кўргузганлар-дурур. Валекин маъоний абкориға¹⁶⁸ бу кунга дегинча ҳеч киши туркона либос кийдурмаган¹⁶⁹ ва ул нозанинларни бу зебо хилъат била жилва-йи зухурга келтурмаган-турур. Ва бу мушкбў раънолар табъ ниҳонхонасида урʻйонлиқдин маҳжуб¹⁷⁰ қолган-дурур-у бу ҳурваш зеболар ҳулласизлиқдин жилва-йи ноз қила олмагон-дурур. То бу фархунда замон-у бу хужаста даврон-ким, бу нотавоннинг байри¹⁷¹ ил¹⁷² кунумдин-у у(л) чодирий¹⁷³ киши қорамдин¹⁷⁴ қуллуқ силкидин кўкалтошлиқ¹⁷⁵ пойасиға¹⁷⁶ еткан ва мулозамат тарийқидин мусоҳабат сармойасни касб¹⁷⁷ эткан, ҳарам кабутари-дек пардасарой хилватида маҳрам-у суроҳий бати-дек¹⁷⁸ ша-

бистон суҳбатида ҳамдам, ҳақ сўз адосида далир, йаъний Мир Алишер, «аслаҳа-л-лоҳу шаънаҳу»-ким¹⁷⁹, таҳаллуси Навоийга машҳур-дурӯр-у ашъорида бу таҳаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадиға Масиҳ анфоси¹⁸⁰ била руҳ кийурди. Ва ул руҳ топқанларға туркийойин¹⁸¹ алфоз тор-у пудидин¹⁸² тўқулган ҳулла-ву ҳарир кийурди ва сўз гулистонида навбаҳор-и табъидин равоносо¹⁸³ йоғинлар била рангоранг гуллар очти ва назм дарйосиға саҳоб-и¹⁸⁴ фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдониға-ким, таковар сурди, ул кишварни тийғ-и забон била ўз ҳийта-йи¹⁸⁵ тасарруфиға кийурди. Анинг назми васфида тил қосир ва байон ожиз-турур. Хотирға ўзининг маснавийларидин неча байт келур-ким, бу айтилатурған маънода назм қилиб-турур ва ул бу-дур, маснавий:

Мен ул мен-ки, то турк бедоди-дур
Бу тил бирла то назм бунйоди-дур,
Фалак кўрмади мен кеби нодире,
Низомий кеби назм аро қодире.
Не назме дер эрсам мени дарднок-
Ки, ҳар лафзи бўлғай анинг дурр-и пок.
Худо еткурур онча суръат манга-
Ки, бўлмас бирисига фурсат манга.
Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур-
Ки, гар келса Рустам жавобин берур.
Рақам қилди фархунда «Шоҳномаё»—
Ки, синди жавобида ҳар хомаё
Мусаллам-турур гўйинйо бу иши-
Ки, маъразға келмай-турур ҳар киши.
Деди ўз тили бирла ул кон-и ганж-
Ки, «се сол бурдам ба «Шоҳнома» ранж.

Ани дерга бўлса қачон рағбатим.
Эрур онча Ҳақ лутфидин қувватим-
Ки, неча табъ ўлса қоҳилсарой¹⁸⁶,
Битигай-мен ўттуз йилин ўттуз ой,
Агар ҳосили маъно эрур, гар шйҳом эрур;
Анинг кунда йуз байти ҳалвом эрур.
Не «Шоҳнома»-ким, Хамсага урсам эл,
Анинг панжаси сари еткурсам эл,
Умидим бу-ким, айлабон фатҳ-и боб¹⁸⁷,
Қўлум бергай ул панжага тағи тоб.
Ўтуз йил-ки, ани Низомий демиш,
Қошимда эрур икки уч йиллиқ иш.
Қачон ани дер базмини тузга-мен
Демак-ки халойиққа кўргузга-мен.

Ул вақт-ки, бу абйот анинг табъидин бош уруб эрди, эл қошида шоирона лоф ва модихона гузор кўрунур эрди. Валҳақ чун бу ҳумойун фурсатта-ву бу рўзафзун давлатта Хамса панжасига илиг урди-йу анинг итмомига жилд келтурди. Агарчи шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, озар «Хамса»син, машҳур будурким, ўттуз йилда такмил бериб-турур ва Мир Хусрав-ким «Хамса» абйоти ададин ўтуз мингдин ўн секиз мингга ихтисор қилиб-турур ва шуҳрати мундоқ-дурур-ким, олти-етти йилда тугатиб-турур. Бу фасоҳат майдонининг сафдари-йу бу балоғат бешасининг ғазанфари¹⁸⁸, бавужуд-и ул-ким кўп афсоналарда дилпазир тафсирлар берди-йу табъписанд ислоҳлар қилди, бунйодининг ибтидосидин саводининг интиҳосиғача ҳамоно икки йилдин ўтмади. Ва айтилган авқот ҳисобға кирса, деса бўлғайким, олти ойға етмади-ким, анинг афсоналари рангинлигин-у абйоти сеҳройинлигин ва тарокиби матона-

тйн-у маъонийси латофатин мутолаъа қилган
киши билгай-у мулоҳаза қилган киши фаҳм
қилгай. Йўқ-ким, маснавий услубида бил-ким,
ҳар синф назм-ким араб фусаҳоси-йу аҷам
булагоси тазйин бериб-дурурлар-у тадвин қи-
либ-турурлар, бу ҳам барчага хома суруб-
дурур-у таъарруз еткуруб турур-ким, шарҳи
девонининг фикристида мазкур-у масту-турур:
Не девон, Аллоҳ, Аллоҳ, жунге-ким¹⁸⁹, софий-и
алфоздин тўла гавҳар бўлгай ва сипеҳр авро-
қи-ким, пок маъонийдин мамлу¹⁹⁰ ахтар¹⁹¹
бўлгай.

Дема девон, ғам-у дард аҳлиға офат де ани,
Қуймаг-у, шуъла-йн ғам бирла қийомат де ани!

Қайси байт-ким, ишқ аҳли жониға ўт ур-
мас-у қайси мазмуни-ким, ҳижрон хайли жис-
мин куйдурмас, балки кулин кўкка совурмас.
Қайси мисраи-ким, фи роқ жигар хуннинг
бағри қонин томизмас ва қайси лафзи-ким,
ҳижрон дармондаси ашки сейли била сабру
шикеб¹⁹² хайлин оқизмас. Назм иқлимида
қайси берк қўрғанға куч келтурди-ким, эшиги
анинг йузига очилмади ва қайси азим киш-
варға табъ чериги била турктоз солди-ким,
фатҳ қилмади. Бу кун назм арконининг рубъ-и
маскунида қаҳрамон ул-турур-у бу мамолик
фатҳиға соҳибқирон ани десалар бўлур.
Шеър:

Эрур сўз мулкининг кишварситони
Қайу кишварситон Хусравнишонни
Дема Хусравнишонким, қаҳрамони
Эрур гар чин десанг соҳибқирони

Бу йанглиғ ғаройибосор-у бадойиъшиъор-
нинг хуружи бу давлатта, зухури бу салта-
натта бўған-ким ҳақ еубҳонаху ва таъоло ани
бу даргоҳ-и фалакмисол қуллуғининг озими-
йу бу зот--и малакхисол маддоҳларининг но-
зими қилди, ҳам мужиб-и кўп шукр-турур.
Рубойя:

Йо раб, қайу шукрунгни адо қилгай-мен,
Не тил била ани иттидо қилгай-мен.
Йуз жоним агар бўлса фидо қилгай-мен
Десам-ки, адо ўлди, хато қилгай-мен.

Йо раб, мени қуллуғунгга қодир айла!
Гар етса бало-ву дард, собир айла!
Йодингга тағи ичимни зокир айла!
Инъомингга ҳам тилимни зоҳир айла!

Тамма би-л-хайр¹⁹³, тамом шуд¹⁹⁴ Рисола-
йи Султон Хусайн Мирзо-йи Бойқаро. Алҳақир
фақир Алийверди ибн Суҳбатқули¹⁹⁵.

ИЗОҲЛАР

1. **Субҳонаҳу ва таъоло** — ўзи ҳаммадан пок ва юксакдир. «Ўзидан» мурод Аллоҳ. Бу басмала — «би-сми-л-лоҳир-раҳмони-р-раҳийм» дейиш ўрнида келган. «Аллоҳ» — ҳақ зотининг исми.
2. **Ҳамд-у сано** — ишни фақат Аллоҳга айтиладиган олқиш-у сифот исмларининг зикри билан бошлаш ҳам жойиз ҳисобланади.
3. **«Подшоҳлар подшоҳи»** дан мурод Аллоҳ.
4. Яъни, энг улкан подшоҳ ҳам.
5. **«Саропарда»**нинг луғавий маъноси пардали, яъни буюк саройдир. Бу ўринда бу сўз истиора бўлиб, ғайб оламини билдиради.
6. **Камина** — ожиз-у хор.
7. **Анжумсипоҳ** — сипоҳи юлдузлардай сон-саноқсиз.
8. Ҳамд шу ерда тугаб, «Ва» билан наът, яъни асарнинг пайғамбар ҳазрати Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг васфига бағишланган қисми бошланади. Дуонинг мазмуни: Ҳақнинг улканлиги-йу улугворлиги улғайсин ва унинг карамли ишлари-йу неъмат дастурхонидан ҳамма баҳраманд бўлсин!
9. **Дуруд** — салом
10. **Рисолат** — пайғамбарлик
11. **Маснаднишин** — тахт эгаси. Пайғамбарлик тахтгоҳидаги тахт эгасидан мурод Муҳаммад пайғамбардир.
12. **«Ливо»** ва **«алам»** — туғ, **«маҳча»** — туғнинг тўпи. **«Маҳча»** сўзи **«моҳ»** (ой) сўзидан ясалган. Маҳчаси қуёшдан ҳам ўтадиган тахтгир (тахт олувчи)дан мурод фавқулодда (ой, айниқса «ойча» қуёшдан ўтиши ғайритабиийдир.) қудратга эга подшоҳдир.
13. Яъни, пайғамбарнинг.
14. **Шафоъатхоҳ** — шафоъат истовчи.
15. **Русул** — «расул»нинг кўплиги.
16. **«Кавн-у макон»** деганда олам ва ундаги барча ҳодисалар тушунилади. «Лавлок мо халақту-л-афлок» (сен бўлмасанг, фалакларни яратмас эдим)

деган қудсий ҳадис» бор. Аллоҳга нисбат берилган ҳадис «қудсий ҳадис» ёки ҳадис-и қудсий деб аталади. Мисрада айтилган фикрга келтириладиган далиллардан бири мана шу ҳадисдир.

17. Наътни яқунловчи бу дуонинг таржимаси шундай: Аллоҳ уни (Муҳаммадни), унинг насли, халифалари ва асҳобини олқасун.
18. Яъни: кечиргучи подшоҳнинг раҳматига муҳтож.
19. Дуонинг таржимаси: Аллоҳ айбларини ёйсун ва ёзуқларидин кечсун!
20. **Офариниш** — яратиш.
21. Куръондаги Исро ёки Баний Исроил сурасининг 70-ойатидан олинган бу иқтибоснинг мазмуни шундай: Чиндан ҳам биз Одам фарзандларини ардоқлаганмиз ва уларни чўл-у денгизга ортганмиз, яъни ҳам ер, ҳам сув устида юриб, улардан фойдаланиб тириклик қила оладиган қилиб яратганмиз.
22. **Рутба** — «мартаба», «даража»нинг маънодоши.
23. **Бовар қилмоқ** — ишонмоқ
24. **Тоза қилмоқ** — янгиламоқ
25. «Иброҳим сураси»нинг еттинчи ойатидан иқтибос: агар шукр қилсангиз, сизни тўқин қиламан.
26. **Мухбир-дурур** — «хабар берур»нинг маънодоши.
27. **Қойил бўлмоқ** — сўзламоқ, демак.
28. **Хўрд-и ҳол** — ҳолга яраша.
29. **Малул бўлмоқ** — огринмоқ
30. **Маъмур** — амрга бўйсунғучи, буйруқ олган.
31. Шу ерда бир ноаниқлик бор. Бундай ойат қуръонда йўқ, «мулк сураси»нинг учинчи ойатида «мотаро фи халқи-р-раҳмон мин тафовутин» (Раҳмон — Аллоҳнинг яратишида ҳеч тафовут кўрмайсан) дейилган. Ҳусайний тафсирида «тафовут» безобитаги, яъни ҳукмсизлик деб таржима қилинган. Демак, агар рисоладаги жумла «ойат-и карима» бўлса, «инсон» сўзи ўрнида «раҳмон» бўлгани керак. Агар «инсон» ўз ўрнида бўлса, бу жумла Қуръон ойати эмас. «Бу хатони муаллиф қилган» дейиш қийин. Баъзан масъулиятсиз котиблар билиб ё билмасдан матнни ўзгартирадилар.

32. **Собит-турур** — сабт, яъни қайд этилгандир.
33. **Ҳадайо**—«**Ҳадйа**» нинг, **«ниъам»**—«**неъмат**» нинг кўплиги.
34. **«Маротиб»** — «мартаба» (даража)нинг кўплиги.
35. **Мақдур** — белгиланган улуш.
36. **«Пас»** (кейин) сўзи **демак** маъносида ҳам қўлланади. Бунинг «**бас**» (етарли) деб ўқиш хатодир.
37. **Иақийн** — аниқ
38. **Зиллу-л-лоҳи фи-л-арзийн** (Аллоҳнинг ердаги сояси). Бу иборанинг охириги сўзи ўзга асарларда «**арзийн**» ерлар) эмас, «**арз**» (ер) тарзида учрайди.
39. **Даҳр** — замона, даврон ва дунё маъноларида.
40. **Афкандалиқ** — ўзни тубан туттиш.
41. **Афзун** — ортиқ
42. **Салотин** — «Султон»нинг кўплиги.
43. **Иаксон** — бир хил
44. **Тенгдаст** — тенг имконият
45. **Шикаста-йи бесомон** — ишлари ўлда-жўлда.
46. **Шукргузорлиқ қилмоқ** — шукрни ўрнига қўймоқ.
47. **«Хотир тилар»** ўрнида «**хотирга келур**» бўлса, маъқулроқ бўлар эди.
48. **Алтоф** — «лутф»нинг кўплиги.
49. **Убудиййат** — Аллоҳга бўлган бандалик. **Асбоб** — «сабаб»нинг кўплиги. Бу ўринда асбобдан мурод иймон-у ақидадир.
50. **Эътимод** — ишонч, суянч.
51. **Яъни**, Аллоҳнинг
52. **Даноат** — тубанлик. **Даноат-и насаб** — насаб тубанлиги.
53. **Маъун қилмоқ** — таънага қолдирмоқ.
54. **Ҳаққа яқинликка ишорат бор.**
55. **Мақрун этмак** — етиштирмак.
56. **Уббаҳат** — улканлик.
57. **Фақр** — қашшоқлик, **фано** — ҳақ йўлида ўзликни йўқотиш.
58. **Истиғно** — бойлик туфайли ўзгаларни менсимаслик.
59. **Рафиъу-ш-шаън** — юксак даражага эга.
60. **Нийозмандлиқ** — истиғнонинг зидди.
61. **Демак ҳақ таъоло фақр-у фано аҳлини ҳақ йўлини топодмаган подшоҳларнинг мутакаббир бўлишига ва уларни хорлашига, аммо Ҳусайн Бойқаро-**

нинг хоксор бўлишига ва уларни эъзозлашига сабабчи қилган экан.

62. **Ҳийла** — безак, зуҳд — дунё лаззатларидан воз кечиш; **тоъат** — шарийъат буйруқларига бўйсунуш.
63. **Ороста** — ясанган.
64. **Балогат** — Бу ерда камол, яъни етуклик маъносида.
65. **Пийроста** — тусанган.
66. **Мастаҳсан** — Эзгу деб топилган.
67. **Истимдод** — мадад тилаш.
68. **Футуҳ-у кушод** — ечилмаётган муаммонинг ечилиши, юришмаётган ишнинг юришиши.
69. **Ихтийорлиқ** — ихтиёри ўзида, иродали маъносида.
70. **Барифъат** — улуғвор.
71. **Масокин** — «мискин»нинг кўплиги.
72. **Руъёй-йи машаққатойин** — машаққатли касб билан кун кўрувчи фуқаро, яъни аҳоли.
73. **Уфтода** — «афтода» эмас — йиқилган, яъни оёқости бўлган. Бу ерда «Мен»нинг камтарона шакли.
74. **Қайд** — бу ерда кишан маъносида.
75. **Судур** — «Садр» (олий қозий)нинг кўплиги.
76. **Нуввоб** — нойибнинг кўплиги.
77. **Харижандеша** — бузуқ фикрли.
78. **Авқоф** — «вақф» (даромади хайрийъа учун фойдаланишга топширилган мулк)нинг кўплиги.
79. **Мутаъаййин қилмоқ** — таъйинламоқ.
80. **Маъмур** — обод.
81. **Истиҳқоқ аҳли** — мустаҳиқлар, яъни ҳақи борлар.
82. **Мағмум** — ғамгин.
83. **Ҳоло** — ҳозирги вақтда.
84. **Доруссалтана** — пойтахт, яъни Ҳирот.
85. **Ҳавза** — Шаҳар ёки вилоятнинг маълум бир донрасини ўз ичига олган қисми.
86. **Уқмоқ** — таҳсил олмоқ, ўзлаштирмоқ.
87. **Ақсо** — энг чекка, энг йироқ.
88. **Билод** — «балад» (ўлка)нинг кўплиги.
89. **Қуттоъ-т-тарийқ** — йўлтўсарлар, «Қуттоъ — қотнъ» (кесувчи) —нинг кўплиги, «тарийқ» — йўл дегани.
90. **Бийм** — қўрқинч.
91. **Сойир** — ўзга, сайр этувчи.
92. **Фурабо** — «ғариб» (чет киши, ажнабий). **Мусофир** — сафардаги киши, йўловчи.
93. **Мақсад** — бориладиган ер.
94. **Маъбад** — ибодатгоҳ, бу ерда зиёратгоҳ маъносида.
95. **Суъубат** — қийинчилик.
96. **Махзул** — хор бўлган.

97. **Мамолик** — «мамлакат» (подшолик)нинг кўплиги.
98. **Оташкада** — ўтхона.
99. **Работ** — Улка ва шаҳарларни бир-бири билан боғлайдиган йўл устидаги карвонсарой.
100. **Чархниҳод** — кўк гунбазидай қилиб солинган.
101. **Сипехрбунйод** — «чархниҳод»нинг маънодоши.
102. **Раҳнавард** — йўлўтар, яъни йўловчи.
103. **Войа** — кишининг кундалик эҳтиёжи учун зарур бўлган нарсалар.
104. **Жаҳонгард** — жаҳонкезар, сайёҳ, бу сўзнинг оврўпачаси «турист»дир.
105. **Фавж** — русча «отряд»нинг муодили.
106. **Мутаъайин** — таъйинли, махсус.
107. **Йасағлиқ** — Фарбдаги «полиция»ни муодили.
108. **Мутамаккин** — Фарбдаги «дислокация қилинган»нинг муодили.
109. **Мадрус** — ишдан чиққан. Бу ерда берк маъносида.
110. **Аввон** — безори, золим.
111. **Муҳосиб** — статистика мутахассиси, ҳисобчи.
112. **Масожид** — «масжид»нинг кўплиги.
113. **Бовубуд-и...** сиғишмас — сиғишмагани ҳолда.
114. «Ҳар қайси»дан мурод — ҳар бир масжид.
115. Матнда: **аҳкомига**.
115. **Бидъат** — жамиятни ҳақ йўлдан оздирғучи.
117. **Зердаст эрмак** — қўл остида, ҳукми остида бўлмоқ.
118. **Шариъат-и Набавий** — Пайғамбар шариъати.
119. **Аҳком-и Мустафавий** — Мустафо (сараланган — Муҳаммад пайғамбарнинг лақаби) ҳукм (қонун)лари.
120. **Бозу** — биллак.
121. **Қавий** — кучли.
122. **Иҳтисоб аҳли** — муҳтасиб (иҳтисобчи)лар. Иҳтисоб шариъат асосида ижтимоий тартибни сақлаш ва бузуқчиликнинг олдини олиш вазифаси юклатилган маъмурият ва унинг амали. Бош маъмур «муҳтасиб» деб аталган. Муҳтасиб берадиган жазо шундай бўлган:
- Муҳтасибнинг паҳлавон бир навқари мужрим (айбдор)ни опичган, иккинчиси унинг этагини кўтариб иштонини туширган, учинчиси дунбасига раис айтган миқдорда дарра урган. Шундан кейин мужрим ўзини йиғиштириб олиб муҳтасибга таъзим билан тавба қилиб, кўзини очиб қўйганлиги учун унга миннатдорчилик билдирган. Тав-

ба ва миннатдорчилик муҳим шартлардан бўлиб, адо қилинмаган тақдирда жазони давом эттириш эҳтимоли бўлган.

123. **Зухра-йи муганниййа** — Зухра (Венера) сайёраси. Муганниййа — ашулачи. Зухрага муганниййа сифатини бериб, барбат (уд) ва чанг (чилтор)ни нисбат беришга асос Зухра асотийрда самоъ рабби ҳисобланади. Бу ерда икки фаришта Ҳорут билан Морутнинг гуноҳкор бўлишига сабаб бўлган хотуннинг исми ҳам Зухра бўлганлиги ҳам ҳисобга олинган. Демак Ҳусайн Бойқаро шундай адолат ўрнатган эканки, қонун ҳамма учун баробар экан.
124. **Мужиб-и татвил** — узайтиришга сабаб.
125. **Қол-у қийл** — деди-йу дейилди.
126. **Умур** — «амр» (иш)нинг кўплиги.
127. **Наҳиф** — ожиз.
128. **Жилва-йи зуҳур** — Бу иборада Жомий ва Навоийнинг зуҳури, яъни ҳаётда зоҳир бўлиши Ҳақ нурининг жилвасидан иборат эканлигига ишора бор.
129. **Ташриф-и ҳузур арзоний тутуп-тур** — ҳозир бўлиш шарафига муйассар қилипти.
130. **Азмана** — «замон»нинг кўплиги.
131. **Рожиҳ** — афзал.
132. **Нотиқа** — нутқ қуввати.
133. **Шикастамақол** — дудуқ.
134. **Аълам** — энг билимли.
135. **Афзал** — энг фазилятли.
136. **Фазойил** — «фазилят»нинг кўплиги.
137. **Валойат** — валий (ҳаққа яқин) лик.
138. **Афлок** — фалак»нинг кўплиги.
139. **Хуршед-и тобнок** — порлоқ қуёш.
140. **Дуо**: Аллоҳ уни саломат ва боқий қилсин.
141. **Кадимийниҳод** — қадимдан солинган.
142. **Савобит** — собита (ҳаракатсиз юлдуз)нинг кўплиги.
143. **Меҳр-и жаҳоннамо** — жаҳонни кўрсатиб турғучи, яъни ёритган қуёш.
144. **Спехрпаймо** — осмон кезувчи.
145. Яъни жаҳон теъарагида айланар экан.
146. **Партав** — ёғду.
147. **Адимул-мисол** — ўхшаши йўқ, беназир.
148. **Самин** — қийматбаҳо.
149. **Лаолий** — «луълу» (йирик марварид)нинг кўплиги

150. **Тасниф** — илмий асар.
151. **Чу.. бўлуб ганжсанж** — хазина ўлчаганда.
152. **Панж ганж** — Низомийнинг «Хамса» си.
153. **Йўқ-ки Хусрав** — Хусравгина эмас.
154. **Шўрангиз** — ҳайажон уйғатқучи.
155. **Жомий Муршид** (иршод қилғувчи) эди. «Сойа»дан мурод паноҳ.
156. **Мустадом** — «бардавом»нинг маънодоши.
157. **Суҳайл** — Ғарбда «Қанопус» деб аталадиган жанубнинг ёруғ юлдузи. Суҳайл меваларни етиштиradi, деган ривоят бор.
158. **Асил матнда** — «ким» ўрнида «ва».
159. **«Матонат-и таркиб»** — сўз бирикмаларининг муҳкамлиги, яъни уларни ўзгартириш имконининг йўқлигидир.
160. **Нишон бермак** — кўрунмак, кўргузмак.
161. **Дуо**: Аллоҳ уни офатлардан сақласун.
162. **Навоҳий** — «ноҳийа»нинг кўплиги.
163. **Содиқу-л-қавл** — чинсўз, тўғри сўзли.
164. **Соҳибвуқуф** — хабардор.
165. **Авсоф** — «васф»нинг кўплиги.
166. **Мастур бўлмоқ** — ёзилмоқ, битилмак.
167. Бу ерда «баҳр» (вазнлар туркуми)дан мурод шеър айтишдир. Аммо денгиз маъносидаги «баҳр» ҳам ҳисобга олинган. Иккинчи баҳр билан биринчи баҳр пардаланган. Бу санъат ҳисобланади ва «тавриййа» деб аталади.
168. **Абкор** — «бикр» (ҳамма насанинг тутилмагани)-нинг кўплиги.
169. Яъни туркий тил билан ифодаламаган.
170. **Урйонлик** — яланғочлик; маҳжуб — пардалик, яширин. **Урйонлик** — маҳжубда тазод санъати бор.
171. **Байри** — қадимий, бошланғич.
172. **Ил** — йил.
173. **Матнда ноаниқлик бор**. Эртайлон «у(?) — жаварий», Арасли «учодирий» деб берган.
174. **Киши қора** — Бу иборани Маҳдийхон ўзининг «Санглох»ида «атбоъ ва сойиру-н-нос», яъни издошлар ва ўзга инсонлар, ҳамда «киши қорамдиндур» деган иборани аз атбоъ-у мансуб-дон-и мана-аст», яъни менга издош ва тегишлилардан-дир деб таржима қилган.
175. **Кўкалтош** — эмикдош
176. **Пойа** — бу ерда даража маъносида.

177. «Касб» сўзи асил матнда йўқ. Буни Журжоний ўз нашрида қўшган.
178. **Суроҳий бати** — ўрдак шаклидаги май идиши.
179. Дуо: Аллоҳ унинг шаънини эзгу қилсун!
180. **Масиҳ анфоеи била** — Масиҳ (Ийсо алайҳи-с-салом) каби жонбахш нафаслари билан.
181. **Туркийойин** — туркона, туркча.
182. **Тор-у пуд** — ўриш-у арқоқ.
183. **Равоносо** — жонга роҳат бағишловчи.
184. **Саҳоб** — булут.
185. **Ҳийта** — қуршов.
186. **Коҳилсарой бўлмоқ** — эриниб куйламоқ.
187. **Фатҳ-и боб** — эшик очилиши, яъни иш юришиши.
188. **Газанфор** — эркак шер.
189. Турли шеърлар ёзилган катта баёз.
190. **Мамлу** — тўла.
191. **Ахтар** — юлдуз.
192. **Шикеб** — сабр.
193. **Тамма би-л-хайр** — эзгулик билан тугади.
194. **Тамом шуд** — тугади.
195. Қотибнинг исми.

Литературно-художественное издание

На узбекском языке

ХУСАЙН БАЙҚАРО

РИСОЛА

(о великих современниках)

Мусаввир М. *Ғозиев, О. Восиханов*

Мухаррир *А. Файзулло.*

Техник мусаввир *Н. Сорокина*

Мусаҳҳиҳ *З. Қаримова*

ИБ № 007

Тиражга берилди 11.07. 01. Босишга руҳсат этилди 09.09.91. Қозғ № 2. Бичими 70×90^{1/32}. Шартли б.л. 1,02. Шартл. кр-оттиск. 1,23. Нашр.л 1,15. Тиражи 50000. Баҳоси 1 с. 95 т.

Ўзбекистон Матбуот давлат қўмитасининг «Шарк» нашриёти, 700011, Тошкент, Ц. 14, 33-уй. Шартнома № 007—91.

Ўзбекистон Матбуот давлат қўмитасининг Тошполиграфкомбинати-да чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси. 30.